

A *be* igekötő jelentései Nyitragerencsér nyelvjárásában

Tóth Katalin

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

Összefoglaló

A tanulmányban a Nyitragerencsér *be* igekötős igéi körében végzett kognitív jelentéstani vizsgálat eredményeit ismertetem. A vizsgálat korpuszát a Sima Ferenc dialektológus által gyűjtött, kontextusban szereplő tájszavak képezik. A *be* igekötő 56 esetben fordul elő a korpuszban alaphelyzetben, s az egyik legproduktívabb kategóriát képviseli az igekötős igék körében. Tekintettel arra, hogy a jelentés fogalmi struktúrák rendszereként a holizmus, a prototípuseelv és a kognitív tartományokban való profilálás segítségével írható le, a prototípuseelv alapján taglalom a *be* igekötős igék jelentését, ugyanis az elv a jelentéshálózat feltérképezésére, a jelentésbeli különbségek és egyezések leírására alkalmazható. A csoportok és kategóriák a prototipikus jelentéstől való fokozatos távolodás következtében alakultak ki. Az igekötős ige jelentésszerkezetének felvázolása a Langacker-féle elméletre és módszerre épül, amely az igekötős igt kompozitumszerkezetként értelmezi (Langacker 1987, 2008).

Kulcsszavak: *be*, igekötős ige, kompozitumszerkezet, nyelvjárási szöveg, Nyitragerencsér

1. Bevezetés

A kognitív szemantika számára a sztenderd szövegeken kívül megkerülhetetlen a nyelvjárási szövegek elemzése, kutatása is. Számos nyelvész sürgeti a nyelvjárások ezen új szempontú, mélyreható vizsgálatát, mivel a dialektusok a legrégebben és a legnagyobb mértékben konvencionált szemantikai és morfofonológiai rétegeken alapulnak ma is, illetőleg a tágabb vizsgálat alapjául a népi kategorizáció elvei és sémái szolgálnak (Tolcsvai Nagy 2011: 266–267). Habár a nemzetközi irodalomban már szép számban jelent meg publikáció a nyelvjáráskutatás kognitív szempontú elemzésével kapcsolatban (Kristiansen–Dirven 2008; Geeraerts–Speelman 2010; Szelid–Geeraerts 2008 stb.), a magyar nyelvterületen még alig akad ilyen jellegű értekezés. Kivételt képez Iglai Edit *Kognitív nyelvészet és dialektológia* című tanulmánya (Iglai 2012).

A kutatás legfőbb célja a kognitív szemantikai módszerek alkalmazása a dialektológiában: az igekötős igéket vizsgáló kutatás a nyelvjárásban szereplő igekötős igék segítségével kívánja a jelentéskiterjesztés folyamatát és működését megérteni és leírni.¹ A jelen tanulmányban a nyitragerencséri nyelvjárás néhány *be* igekötővel

¹ „Against the rising hegemony of »frequency« thinking so much of current linguistics and cognitive psychology, preipheral uses, qua limiting cases, can indeed be seen as instantiating general principles of cognition in a more transparent way” (Brisard 2002: XXX).



rendelkező igéjének kognitív jelentéstani vizsgálatát ismertetem, melyhez a Ronald Langacker (1987; 2008) által kidolgozott jelentéstani modellt alkalmazom. A modell az igekötős igét kompozitumszerkezetként értelmezi.

A nyelvjárási korpusz élőnyelvi adatokat tartalmaz a kontextus pontos jelölésével, ezért minden tekintetben eleget tesz a funkcionális nyelvészet által meghatározott szempontoknak (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 33). Azáltal, hogy az adatok tényleges nyelvhasználatból származnak, az elemzés a nyelvi variációs jelenségek megértéséhez, a nyelvi variabilitás okainak feltárásához járul hozzá. Nyitragerencsér tájszavait Sima Ferenc a tervei közt szereplő Nyitra-vidéki tájszótár elkészítéséhez gyűjtötte és jegyezte fel, de a kiadás betegsége miatt nem valósulhatott meg (Sándor 2007: 354). Nyitragerencsér Nyitra közvetlen „szomszédságában” helyezkedik el. A település abban a szerencsés helyzetben van, hogy kutatópontként szolgált a nyelvatlaskészítéshez (Deme–Imre 1968–1977), s így nem került el számos kutató figyelmét. Nyelvjárását tekintve az északnyugati palóc nyelvjárás-csoporthoz sorolható. Ezt támasztja alá a Sándor Anna által végzett legújabb kutatás is (Sándor 2004: 32). A korpusz Sima Ferenc dialektológus 1940-es évtől az 1995-ig terjedő gyűjtését öleli fel. Mivel jelentéstani vizsgálódás, nem szükség-szerű a dialektológia két vizsgálódási szempontjának, a szinkroniának és diakroniának megkülönböztetése (Kiss 2003: 63) mindazonáltal, hogy a kognitív szemantika szerint nem éles a határ szinkronia és diakronia között, a mindennapi nyelvhasználat a nyelvi változás közvetlen terepe, de az állandóság fenntartása éppígy fontos (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 30).

A korpusz igekötőkészlete a típusgyakoriságot tekintve 580 címszót tesz ki. A vissza igekötős ige előfordulása a legkisebb, csupán két esetben szerepel a korpuszban. Ezt követi az *ide* igekötővel ellátott ige (3 db), illetőleg a *szét* (4 db) igekötős ige. *Át* igekötővel 7 esetben rendelkeznek a címszavak, ezt követi az *oda* (10 db) és a *bele* igekötővel rendelkezők csoportja (11 db). A *rá* igekötős igék 19 esetben, az *össze* igekötős igék 27 esetben fordulnak elő. Utána következnek a *fel* (45 db) igekötős igék kategóriája. A legproduktívabb igekötőknek a *be* (59 db), *le* (61 db), az *el* (76 db), a *ki* (106 db) és a *meg* (135) igekötők tekinthetők a nyelvjárási szövegekben. A Magyar értelmező kéziszótár (2003) adatai hasonló megoszlást mutatnak: a leggyakrabban a *meg*, *el*, *ki* igekötők társulnak az igékhez (kb. ezer címszó), ezt követi a *le* és a *be* igekötő (kb. 800), majd a *fel* (640), *össze* (380), *át* (340), *bele* (255), *rá* és *vissza* (kb. 240), *szét* (135), *oda* (125) és az *ide* (22) igekötők. További nyelvjárások igekötős igéinek számbavétele és jelentéstani elemzése ez idáig nem valósult meg (és a Magyar Nemzeti Szövegtárban² nincs hozzáférhető dialektológiai korpusz), ezért az adatokat más nyelvjáráshoz nem viszonyíthattam.

A jelen dolgozatban a gyűjtésből származó *be* igekötők képezik a kutatásom magvát. Bizonyos, hogy egy-egy címszó gyakori előfordulása a nyelvjárásban való beágyazottságot jelöli, ezt a szempontot azonban nem vettem figyelembe, mivel három eset kivételével (a *bemegy* négyszer, a *berűg*, *bebűjik* háromszor

„Szemben a »gyakoriság« hegemoniájával, sokat foglalkozva a jelenlegi nyelvészettel és a kognitív nyelvészettel számunkra úgy tűnik, a periférikus használat az esetek korlátozásának köszönhetően szintén bemutatja az általános megismerési alapelveket, méghozzá átlátható módon.”

² Internetcím: <http://corpus.nyud.hu/mnsh/> Hozzáférés: 2014. 01. 03.

szerepelnek) csupán egy-két esetben fordultak elő az egyes igekötős igék a korpuszban. Az elemzésben az igekötő + ige kanonikus pozíciójú alakját veszem alapul, ugyanis ez a szerkezet nyelvi egységet alkot (Tolcsvai Nagy 2013: 188), s a magyar nyelvben az igék körében szemantikailag ez a perfektív forma tekinthető a legkidolgozottabbnak, mivel az esemény szemlélete e szerkezetben egészes (Takács 2012: 327). Az igekötő + ige szerkezet összesen 56 mondatban szerepel (a típusgyakoriság szerint 40 címszó). Az ige + igekötő szerkezet a folyamat lezáratlan vagy be nem következett eseményére utal: éppen a folyamatszerűséget emeli ki, az igekötő ebben az esetben az eseményt nem az elért végpont felől konstruálja meg (Pátrovics 2002: 484; Takács 2012: 332–333; Tolcsvai Nagy 2013: 219; vö. Peredy 2010; Péter 2008). A fordított sorrend a korpuszban a *be* igekötőnél felszólító módban, valamint tagadószót tartalmazó mondatban szerepel. A felszólító módú tagmondatokban típusgyakoriság szerint 12-szer, példánygyakoriság szerint 15-ször adathozható. Tagadó szerkezetben csupán 3 esetben található (a típus- és példánygyakoriság megegyezik). A *be* igekötő azonban gyakran adathozható határozói igeneves szerkezetekben (igekötő + segédige + határozói igenév: 15 címszó, 27 példamondat). Az e szerkezetekben szereplő igekötős igék azonban nem képezik elemzésem tárgyát, mivel mindkét szerkezet részletes szemantikai vizsgálatot és leírást igényelne, s ez meghaladná a dolgozat keretét. E rövid elemzés egy nagyobb kutatás részét képezi, melynek célja elvégezni az említett szerkezetekben szereplő igekötők funkcióinak leírását – illetőleg annak vizsgálatát, hogy az igekötő igéhez való viszonya miképp befolyásolja az aspektust. Jelen esetben tehát kizárólag az igekötő + ige szerkezete kerül leírásra, az aspektus részletes vizsgálata viszont folyamatban van.

Az igekötős igék csoportosítását a prototípuselv szerinti kategorizáció mentén valósítottam meg, ahol középponti példányként a legközvetlenebb tapasztalaton alapuló és legkönnyebben aktiválható *bemegy* igekötős ige szerepel a nyelvi egység összetevőinek szemantikai tulajdonságaiból adódóan, mivel a *be* igekötő elsődlegesen térben befelé irányulást, a *megy* ige szándékos térbeli előrehaladást fejez ki (Tolcsvai Nagy 2013: 203–215). A csoportok és kategóriák a prototipikus jelentéstől való fokozatos távolodás következtében alakultak ki.

2. Az igekötős ige jelentésszerkezete

A tanulmány az igekötős igét Tolcsvai Nagy Gábor (2005; 2013) és Ronald Langacker (1987; 2008) elméletére alapozva kompozitumszerkezetként értelmezi és írja le. Az igekötő + ige összetett szerkezet jellemzőit Tolcsvai Nagy Gábor a következő pontokban foglalja össze (Tolcsvai Nagy 2013: 188):

- a) az összetett szerkezet szemantikai pólusa a két összetevő jelentésének, vagyis az igekötő és ige jelentésének kapcsolata;
- b) a szerkezet temporális folyamatot jelöl a szemantikus figurák viszonyában;
- c) az igekötő + ige szerkezet részleges megfeleléseken és kidolgozásokon alapuló kompozitumszerkezet, a szerkezet nyelvi egységet alkot, amely azonban transzparens, s a szemantikai szerkezet felismerhető részei az egész szerkezet jelentéséhez, illetőleg e jelentés kiterjesztéséhez járulnak hozzá specifikusan.

A kompozitumszerkezet két összetevője közül elsőként a szemantikai szerkezetében eseményt tartalmazó komponens rövid jellemzését adom. Az ige jelentésszerkezetében inherens temporalitást (most-pontok sorozatát, melyből aktuálisan egy most-pont profilálódik) és ennek szekvenciális feldolgozását, a figurákat (sematikus résztvevőket) és a folyamat eseményszerkezetét tartalmazza (ahol az eseményszerkezet a folyamat nagyobb, legfontosabb részeiből áll). A résztvevők közti időbeli viszony részletes kidolgozást kap a jelentésszerkezetben; az ige jelentése a másik összetevőhöz, az igekötőéhez képest kidolgozottabb. Az ige nagyon változatos jelentéseket fejez ki, mivel mind a résztvevők (figurák) és eseményszerkezet, mind a folyamat tekintetében nagy változatosságot mutat (bővebben: Tolcsvai Nagy 2010: 56–64; 2013: 189–195).

Az igekötők sematizáltak, elsődleges jelentésükben térviszonyt képeznek le (latívuszi eredetüknek köszönhetően, vö. J. Soltész (1959); D. Máta (2003: 411); Pátrovics (2002: 481); É. Kiss (2005: 432–434)). Sematizáltságukat az egyszerű alszerkezet is mutatja: az igekötő egy trajektor irányultságát fejezi ki a landmark irányába. Térviszonya a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémával (Lakoff 1987), a trajektor-landmark (Langacker 1987; 2008) és a referenciakeret (Heine 1997) modelljével ragadható meg. A modellek alapján az igekötő az egyes természetes határpontokat és az irányulást helyezi a figyelem középpontjába a konceptualizáló perspektívájából, egy meghatározott referenciapontból.

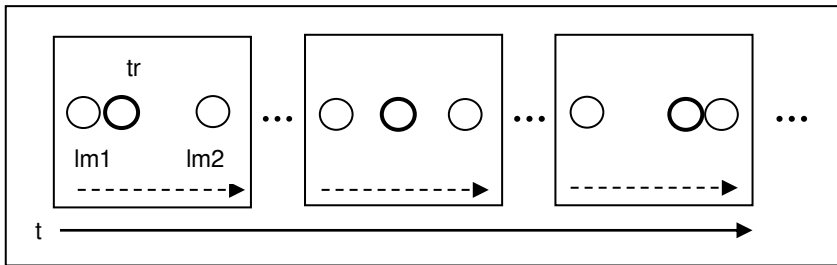
3. A *bemegy* igekötős ige jellemzése

A *bemegy* igekötős ige prototipikus, elsődleges jelentésében négy esetben fordul elő a korpuszban:

- (1) Eré à gróf bémént, biztos igaz vót. (Erre a gróf bement, biztos igaz volt.)
- (2) Bémént, à másik mék kint át. (Bement, a másik meg kint állt.)
- (3) Bëmëgyëk àz irodàrà :- bëkösözöntök és àszongyà nekëm :- nëkëm :- sokát' betegëskëttem :- elmehet. (Bemegyek az irodára, beköszöntök, és azt mondja nekem: sokat betegeskedtem, elmehet.)
- (4) Máj bëmën keddë, keddën /a városba/. (Majd bemegy kedden a városba.)

A kompozitumszerkezet két összetevője, a *megy* ige és a *be* igekötő. A *megy* ige, amely elsődleges jelentésében szándékolt térbeli előrehaladást jelent (*megy* VALAHO NNAN VALAHOVA), a következő módon jellemezhető (Tolcsvai Nagy 2013: 214):

- a) a folyamat időbeli profillal, szekvenciális letapogatással, imperfektív (időben körülhatárolatlan), időbeli korlátozás nélkül;
- b) a megismerő tartomány a fizikai tér;
- c) a trajektor valamely létező, a 3D-s térben mozgás képességével rendelkezik;
- d) a landmark specifikálatlan fizikai tárgy, kötött régió a 3D-s fizikai kontinuumban;
- e) a cselekvő (trajektor) – vagyis az elsődleges figura –, amely az ige jelentésszerkezetében szerepel, saját akaratból és energiaforrásból végez helyváltoztató mozgást (prototipikusan emberi lényről van szó).

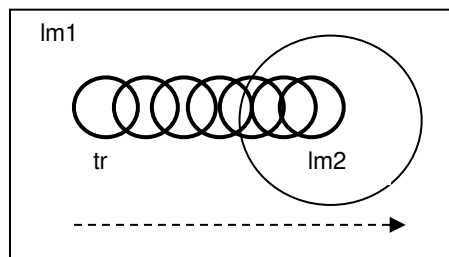


1. ábra

A *megy* sematikus jelentésábrája (Tolcsvai Nagy 2013: 215)

Az ábra a pillanatnyi állapotok sorozatából (egymásra következéséből) csak néhányat szemléltet (a kezdőt, a középsőt és a végsőt). A *megy* ige összegezve imperfektív, térbeli és időbeli végpont nélküli temporális viszonyt képez le (Tolcsvai Nagy 2005: 31–33; 2013: 215). A folyamat eseményszerkezete a következőképpen adható meg: (prototipikusan emberi lény) járó mozgással, saját energiaforrásból és akaratból végrehajtott helyváltoztató mozgást végez egy közepesen hosszú ösvényen (Tolcsvai Nagy 2013: 214).

A *be* igekötő egy sematikus figura (valamely fizikai tárgy, trajektor) befelé irányulását, ösvényen való haladását képezi le az első landmarkból (kezdőpont/forrás) a második landmarkba (végpont/cél, körülhatárolt, átjárható tér). Az ÖSVÉNY, amelyet a trajektor megtesz, a FORRÁST és a CÉLT összekötő kontiguus helyek egymásra következése. Az igekötő jelentésszerkezetében szintén tartalmaz temporalitást, de nagyon sematikus és összegző feldolgozással; a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma idővonatkozását (az igétől eltérően) holisztikusan tapogatja le az elme (Tolcsvai Nagy 2013: 197–202).

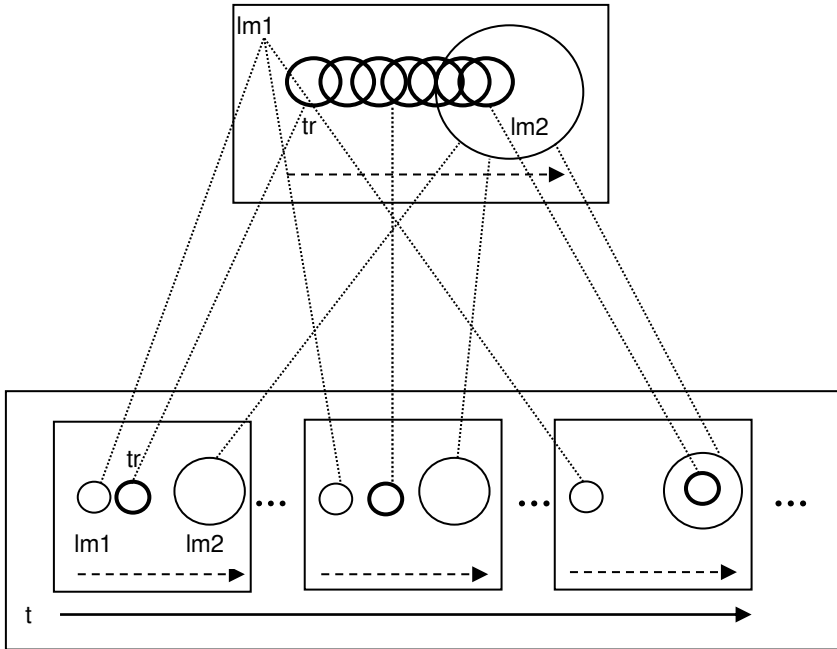


2. ábra

A *be* igekötő jelentésábrája (Tolcsvai Nagy 2013: 206)

A fentiek értelmében az igekötőnek – a jelentésszerkezetéből adódóan – a legáltalánosabb szerepeként az ige által jelölt folyamat egyes pontjainak, specifikumainak előtérbe helyezése tekinthető, amely az eseményszerkezet eltérő profilálódását vonja maga után (a *be* igekötő esetében általában a végpont profilálódását). Ezért az igekötők kitüntetett szereppel bírnak a szerkezet aspektusának kidolgozásában, nekik köszönhetően képződik le az esemény egészlegesen, komplex módon (Pátrovics 2002; Péter 2008; Peredy 2010; Takács 2012; Tolcsvai Nagy 2013).

A *megy* ige és *be* igeikötő jelentésszerkezetei a kompozitumszerkezetben megfelelően alakulnak. Az alábbi ábra a *bemegy* igeikötős ige összetevőinek kölcsönös kidolgozását mutatja be:



3. ábra

A *bemegy* igeikötős ige sémája (Tolcsvai Nagy 2013: 216)

A megfelelések az összetevők jelentésszerkezetében módosulásokat vonnak maguk után: a *megy* ige a *be* igeikötő landmarkjának köszönhetően perfektívvé válik, befejezett aspektussal bír: a folyamat a landmarkba való jutás következtében térben és időben is lezárul, az ösvény időbeli és térbeli végpontot kap. A *megy* ige szekvenciális időszerkezetének pillanatnyi állapotai (műveletsorozatai) megfelelnek a *be* igeikötő összegző feldolgozásának pillanatnyi állapotaival, ezért a *be* a térviszony (és hangsúlyos végpont) összegző feldolgozása helyett a kompozitumszerkezetben kvázitemporális térbeli viszonyt képez le, végponttal, a *megy* pedig a kezdő- és végpont nélküli, szekvenciálisan letapogatott imperfektív temporális viszony helyett perfektív temporális viszonytal és végponttal bír a szerkezetben, egymásra következő feldolgozással. A folyamat egészes bemutatása annak köszönhető, hogy az ige által megjelenített térbeli és időbeli határolatlan mozgás az igeikötővel való társítás nyomán határoltá válik (a mozgás, illetve annak eredetileg határolatlan temporális szekvenciájának ez esetben a végső szakaszai kerülnek a figyelem előterébe). Az ige által kifejezett folyamat (mozgás) *térbeli* profilálásáról (az útvonalprofilálásról) a figyelem az *időbeli* szekvenciális folyamat végpontjára helyeződik át, s a határolatlan temporalitásra az igeikötő FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémájából egy referenciapont helyeződik, amely a teljes szekvenciális temporális

folyamat kiindulópontja lesz. A kompozitumszerkezet mindezek értelmében egy négydimenziós tér-idő kontinuumot alkot (Tolcsvai Nagy 2013: 217–219). A kognitív szemantika alapján tehát a véges igén jelölt vagy jelöletlen időjel horgonyozza le az adott eseményt a beszédhelyzetben, s az aspektus teszi az eseményt határolttá a jelentésszerkezetben. A folyamat konstruálása során az aspektus a határpontok kijelölésével az esemény belső idejét határozza meg. Az aspektust és telikusságot ez a szemlélet nem különíti mereven el, miként a lexikont és nyelvtant sem (vö. Langacker 2000: 223; Boogaart–Janssen 2007: 804–828).

Az ige + igekötő sorrend további részletes kutatásokat igényel. Csak jelezni lehet, hogy ha az igekötő az ige után szerepel, az ige imperfektív marad, a folyamatsor lesz a figyelem előterében (kijelentő módban valószínűleg a leggyakoribbak az *éppen/most megy be* alakok, amelyeknél nem az utolsó, végpontot elérő szakasz profilálódik). Az igekötő irányulást kifejező funkciója ezekben a szerkezetekben erőteljesebb, a végpont elérése előtti mozdulatsoron van a hangsúly: az, hogy a végpontot/landmarkot eléri-e a trajektor vagy sem, e szerkezetben nem releváns, csak másodlagos.³ Feltételezem, hogy ezt az alakot két esetben választja a beszélő: ha a folyamatsort és/vagy a beszédesemény idejéhez közelebb álló alakot kívánja profilálni. Meglátásom szerint ugyanis az imperfektív alak beszédesemény idejéhez közelebb álló (*bemegy~megy be*: az utóbbi utal inkább a közeljövőbe, míg a *bemegy* a végpont felőli leképezés miatt távolabbra utal; *bement~ment be*: az utóbbi közelebb áll a beszédeseményhez, ezt jelzi a *most* határozószóval való elláthatóság). Minekáltal a fordított szerkezetben az igekötő irányelölő funkciója erőteljesebb, vélhetően ritkábban fordulnak elő az irányjelentést nem tartalmazó igekötős igék ebben a sorrendben. A legfőbb különbség tehát a folyamat szemléletén és leképezésén van: fordított sorrendben nem a folyamat utolsó fázisa kerül a figyelem középpontjába (nem ebből a nézőpontból konstruálódik a jelentés), hanem „maga a határolatlan mozgásfolyamat profilálódik elsőként, és az aspektuális referenciapont csak ezután következik a feldolgozott időben, utólag, ezáltal progresszívvé téve az igei szerkezetet” (Tolcsvai Nagy 2013: 219). Ebben az esetben a landmark az igekötő + ige sorrendhez viszonyítva kevésbé hangsúlyos lehet.⁴

4. Az igekötős igék kategorizációja

Mielőtt a *be* igekötők kategorizálására térnék, fontos megjegyezni, hogy egyetértek Szili Katalin azon megállapításával, miszerint az igekötő funkciójának alakulásához (szemantikai módosulásához) és grammatikalizálódásához hozzájárultak a

³ „Whereas a perfective past sets up a telic situation as a complete whole, an imperfective past presents a situation from an internal viewpoint, as being in progress at a particular point in time, and it does not necessarily imply that the inherent end point of the telic situation was actually reached.” (Boogaart–Janssen 2007: 814).

„Míg a befejezett múlt a telikus eseményt befejezett egészként képezi le, az imperfektív vagy befejezetlen múlt egy belső nézőpontból mutatja be az adott szituációt a maga folyamatoságában, egy meghatározott időpontig haladóan, de ez az inherens végpont nem vonja maga után, hogy az esemény végpontja el lett érve.”

⁴ Az igekötős igék kategorizálásakor megvizsgáltam, mit mutatna a példamondatokban a fordított sorrend, s alapvetően ugyanazon, az alább bemutatott csoportok alakultak ki.

szerkezet landmarkjának (nála határolóként jelölt) tulajdonságai, illetőleg a landmark és a trajektor eltűnése (Szili 2005a: 152). Hasonlóképpen, Páll László is a trajektor (Mobil) és landmark (Stabil) egymáshoz való viszonya (pontosabban főként a Stabil észlelési feltételei) szerint írja le a *be*, *bele* igekötős igéket: a landmark milyenségét látja jelentősnek a mondatban, kapcsolódási pontként határozza meg azt az átvitt értelmű BENT helyek nyelvi észlelésének kifejezésénél (Páll 1999).

A jelen dolgozatban a landmark tulajdonságai szintén hangsúlyos, de nem kizárólagos kritériumként szolgálnak a kategorizáláskor: az igekötős igék szemantikai szerkezeteinek közös tulajdonságai mentén különítettem el az egyes igekötős igéket, ezért a csoportosítás néhány tekintetben eltér a már meglévő elemzésektől (vö. J. Soltész 1959; Páll 1999; Kiefer–Ladányi 2000; É. Kiss 2004; Szili 2005a; 2005b). Ugyanakkor, e rövid elemzésből is úgy tűnik, hogy a landmark hozzájárult a *be* igekötő jelentéskiterjesztéséhez, funkciójának specifikációjához. A példánygyakoriság szerint a prototipikus *bemegy* igekötős ige szerepelt a legtöbbször (négyyszer). A következő csoportok és alkategóriák a jelentésszerkezet és a landmarkok tulajdonságai alapján különülnek el fenntartva, hogy a határok nem élesek, egymást sok esetben átfedik, s egy-egy ige bizonyos szempontból más kategóriába is tartozhat.

A) Térbeli irányulást kifejező igekötős igék

Az első csoportba tartoznak azok az igekötős igék, amelyeknek jelentésszerkezete egy fizikai térben leképezik a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémát irányjelentéssel. A séma összetevői: FORRÁS (kezdőpont), CÉL (végpont), ÖSVÉNY (a forrást és a célt összekötő kontiguus helyek egymásra következése), IRÁNY (a cél felé mutat) (Tolcsvai Nagy 2010: 42). A CÉL mint végpont a többi összetevőhöz képest erőteljesebben profilálódik: a trajektor az ösvényen haladva eléri végpontot, ezáltal a folyamat időben is befejeződik. Mivel a *be* igekötő a cselekvés végpontját specifikálja, melynek a trajektor részese lesz, ezért nézőpontom szerint a szerkezet a TARTALMAZÁS sémáját is magába foglalja (Amant et al. 2006). A csoporthoz tartozó igék irányjelölő és perfekatív funkciója egyforma erősségű. A VALAHOVA sematikus figura fizikai (általában körülhatárolt, felületén nyílással rendelkező) 3D tér.

A példamondatok alapján a prototipikustól a periférikusig haladva az alábbi igekötős igék fejeznek ki térbeli irányulást:

1. kategória:
 - 1.1. alkategória: *bemegy*, *beszalad*, *beugrik*;
 - 1.2. alkategória: *bejön*, *beállít*;
 - 1.3. alkategória: *bebújik*, *berakodik*, *beesik*, *begurgulyászik* 'begurul';
2. kategória: *beköszönt*, *bekurjant* 'bekiabál', *beszólal* 'beszól', *behív*;
3. kategória: *bevisz*, *behajít*, *bedug*, *bevet*, *befektet*, *betesz*, *bedörmöcsköl* 'betöm, benyomkod', *benyal* 'befogad', *bevág*, *befog*, *befogat*, *betör*.

1. kategória

A kategória tagjainak jelentésszerkezete egy fizikai térben leképezik a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémát. Összefoglalva a kategóriához tartozó szavak mindegyikére érvényes, hogy:

- a) jelentésszerkezetükben három résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki (trajektor, 1. lm (VALAHÖNNAN), 2. lm (VALAHOVA));
- b) egy bizonyos térbeli horizontális útvonalon haladnak végig;
- c) kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képeznek le, ahol a kezdőpontot és a végpontot a beszélő perspektívájából értelmezzük;
- d) az elsődleges figura, a trajektor egyben erőforrás, aki maga végzi a cselekvést;
- e) a figyelem középpontjában ez a cselekvő (prototipikusan emberi lény) áll;
- f) az 2. lm (VALAHOVA) olyan nyílással rendelkező, körülhatárolt tér, mely a trajektortól nagyobb (a trajektor a landmark részévé válik).

1.1. alkategória

A *bemegy* ige köré szervezhetjük az első alkategóriát: *beszalad, beugrik*.

A *beszalad* ige eseményszerkezete nagyon hasonló a *bemegy* igeéhez: a különbség a folyamat intenzitásában van, melyet a *beszalad* ige eseményszerkezete tartalmaz (az előrehaladó mozgás gyorsabban valósul meg: egy meghatározott útvonalat a trajektor rövidebb idő alatt és nagyobb energiakifejtéssel tesz meg). Az igeekötő funkciója hasonlóképpen a perfektív funkció mellett az irányjelölés és tartalmazás: a ház mint végcél, körülhatárolt, nyílással rendelkező zárt, melegséget nyújtó tér jelenik meg. Az irányjelölés a szerkezetben a kölcsönös kidolgozások révén a figyelem előterében van, s a landmarkok nem kapnak testes jelölőt a beszédben, a lejegyző azokat az érthetőség kedvéért tüntette fel.

beszalad

Kezeink el vóták fágyvá, bészaláttunk /az udvarról a házba/. (Kezeink el voltak fagyva, beszaladtunk / az udvarról a házba/.)

A *beugrik* ige eseményszerkezete a következőképpen adható meg: a mozgás végrehajtója, a trajektor a külső térből egy nagy energiát igénylő, a lépésnél hosszabb mozgással, az 1. landmark határát átugorva a 2. landmarkba kerül. Az igeekötő az ige (*ugrik*) jelentésszerkezetéből a végső szakaszt profilálja (a landmark révén, melyet sematikusán az igeekötő dolgoz ki, hiszen a szerkezetben ez a landmark specifikusabb, mint az ige landmarkja). A végcél, a belső hely ebben az esetben is a ház, annak belső tere, s szintén kifejtetlen marad.

beugrik

Å gyerek mēg bëugrott: anyå, äggy embër kergetett. (A gyerek meg beugrott: anya, egy ember kergetett.)

1.2. alkategória

Az alkategória tulajdonságaiban csaknem egyezik az előzővel, az egyedüli különbség, hogy az irányulás megváltozott: az ige jelentésszerkezetéből adódóan a mozgás a beszélő felé valósul meg (*bejön, beállít*). A VALAHOVA figura itt sem kap a mondatban kifejtést, mégis könnyen értelmezhető, hogy házról van szó a példamondatokban. A ház/szoba a korpuszban prototipikus „bent helyként” adható meg a haladó mozgást kifejező igeekötős igeknél (ahol a trajektor az energiaforrás), ezt bizonyítja a példamondatokban kifejtetlen, impliciten megjelenő landmark.

bejön

Bëgyün à Èti? (Bejön az Eti?) Hät / bëgyüttek härmänn, / mi bájá? (Hät / bejöttek härman, / mi baja?)

beállít

Ugyi nãpvã nem gyühet, hä meg beállít este. (Ugye nappal nem jöhet, ha meg beállít este.)

1.3. alkategória

Az alkategória tagjai a *bemegy* igétől távolabb helyezkednek el, mivel térbeli mozgást (útvonalon való szándékos előrehaladást) az igék jelentésszerkezete egyre kevésbé tartalmaz. Az alkategória 1. landmarkja 3D körülhatárolt hely, de kisebb (pl. ágy, siskó), mint az előző alkategóriák esetében: a VALAHOVA landmark szűkebb helyként definiálható. A következő igekötős igék sorolhatók ide: *bebújjik*, *berakodik*, *beesik*, *begurgulyászik* 'begurul'.

bebújjik

Mã bëbújjik à siskóbã. (Már bebújjik a siskóba.) Lãtod, àsszony, itt àz ördög és elvisz, itt àz ördög és àvisz -: bëbúj àz àgy àlã és el fog vinnyi -: juj embër, juj embër, mã itt àz ördög. (Lãtod, asszony, itt az ördög és elvisz – bebúj az ágy alá és el fog vinni – juj ember, már itt az ördög.) Jó bëbújt egisz fenekig. (Jól bebújt egész fenekig.)

A *berakodik* ige eseményszerkezete impliciten tartalmazza a dolgot (a rakodás tárgyát), azaz a cselekvés csak közvetetten érinti a trajektort. Ezen ige már távolabb helyezkedik el a prototipikus jelentéstől, ugyanis a *be* igekötő a cselekvés végpontját specifikálva a folyamat teljességére is utal. A szeker szintén körülhatárolt, belső helyként jelenik meg, bár kevésbé zárt, s a prototipikus háztól távolabb áll.

berakodik

Miko bëràkottunk /a szekerbe/, àkkor àz öreg bãcsi bëhit, / mëgvendígöt - most is emlíkszëk mindig rà : kãposztãs tísztã vót és csülkõs bãblé. (Mikor berakodtunk /a szekerbe/, akkor az öreg bãcsi behívott, / megvendégelt – most is emlékszek mindig rà: kãposztãs tészta volt és csülkõs bableves.)

Külön kiemelem a *begurgulyászik* címszót, mely sajátos lexéma a nyelvjárásban. A Magyar Nemzeti Szövegtárban és az ÉKSz-ban nem található meg (igekötő nélkül sem), egyedül az ÚMTsz tartalmazza a *gurgulyázik/gurgulázik* igét (ÚMTsz: 709). Maga a lejegyző, Sima Ferenc a szó további előfordulása során a 'gürgelődik' jelentést adja meg. Az ige jelentése nagyjából megfeleltethető a *gurul* igével, annak szinonimája (valódi tájszóként határozható meg). A *begurul* címszó alatt az ÉKSz-ban a következő jelentés olvasható: „valaminek a belsejébe, belülre gurul” (ÉKSz: 99). Érdekes, hogy a beszélő (aki egyben a trajektor, E/1.sz.) magára a folyamatra helyezi a hangsúlyt (lásd a példamondatot), mivel az, hogy hová történik a folyamat, nem neveződik meg, illetve két igét ad meg a cselekvés pontosítása érdekében: a *begurgulyászik* ugyanis részletesebb szemantikai tartalommal bír a *beesik* ellenében. Míg az *esik* nem tartalmazza a folyamat (azaz egy kiindulópontból a gravitáció következtében a test gyors lefelé, föld felszíne felé való mozgása) közbeni test (trajektor) forgását, addig a *gurul* ige igen. Lényeges különbség a kategóriába

tartozó igékhez képest az, hogy a trajektor nem saját energiaforrásból mozog, passzív figura, amely elszenvedi a folyamatot, tehát e tekintetben kivételt képez. A *be* igekötő itt is a megérkezés helyét specifikálja az mellett, hogy a szerkezet időbeli végpontját is kidolgozza. A *begurgulyászik* eseményszerkezete röviden a következő: egy feljebb lévő helyről a trajektor a gravitáció következtében forgó mozgással egy lejjebb lévő, zárt, de nyílással rendelkező körülhatárolt térbe jut.

beesik, begurgulyászik 'begurul'

Éccēr májd bē'estem, májd bē'gurgujásztám. (Egyszer majd beestem, majd begurultam.)

2. kategória

A csoporton belüli második kategóriában a térbeli FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémából a FORRÁS és az ÖSVÉNY az előző kategóriához képest még kevésbé profilálódik, s a figyelem központjában a CÉL (TARTALMAZÁS) és az IRÁNYULÁS lesz. A kategóriához tartozó igék jelentésszerkezetükben általában valamilyen érzékelést kifejező, rövidebb ideig tartó folyamatot fejeznek ki (*hív, szólal, kurjant*). Az időbeli végpont elérése szintén hangsúlyos, az igekötő perfektívvé teszi az igét (ezáltal a folyamat pillanatnyinak képezzük le). A következő igekötős igék sorolhatók e kategóriába: *beköszönt, bekurjant* 'bekiabál', *beszólal, behív*. A kategóriához tartozó igekötős igékről megállapítható, hogy:

- jelentésszerkezetükben három résztvevő viszonya fejeződik ki, a trajektor (cselekvő), 1. lm (VALAHOVA) és a 2. lm (VALAHONNAN), de a 2. lm a háttérben van;⁵
- egy bizonyos térbeli horizontális útvonalon haladnak végig, mely útvonal azonban nagyon sematikus és rövid;
- kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képeznek le, ahol a kezdőpontot és a végpontot a beszélő perspektívájából értelmezzük;
- az elsődleges figura, a trajektor egyben erőforrás, aki maga végzi a cselekvést;
- a figyelem középpontjában ez a cselekvő (prototipikusan emberi lény) áll;
- az 1. lm (VALAHOVA) olyan nyílással rendelkező, körülhatárolt tér, mely a trajektortól nagyobb; prototipikus „bent hely” (minden esetben a *ház*).

A *beköszönt/bekurjant/beszólal* igék eseményszerkezete nagyon hasonló: emberi lény, (pár lépéssel vagy a felsőtest mozgatásával) elérve a hozzá képest bent lévő helyet, hangot ad ki. A folyamatok (a hangadások) intenzitásukban térnek el egymástól.

beköszönt

Bēmēgyēk āz irodārā -:- bēkōszōntōk és āsszongyā nekēm -:- nēkēm -:- sokāt' betegēskēttem -:- elmehet. (Bemegyek az irodára, beköszöntök, és azt mondja nekem: sokat betegeskedtem, elmehet.)

A *bekurjant* és a *beszólal* igekötős igéket sem az ÉKSz, sem az ÚMTsz nem tartalmazza, tehát a nyelvjárás sajátjai. A *bekurjant* névbeli tájszó a *bekiabál* szinonimájaként szerepel, a *be* igekötő tehát könnyen társulhatott a *kurjant* igéhez. Hasonlóképpen a *beszólal* a *beszól* jelentésében értelmezhető a példamondatban.

⁵ Ez a pont nem érvényes a *behív* igekötős igére.

bekurjant 'bekiabál'

Békurjant: András bácsi, gyün ë à Urbi. (Bekurjant: András bácsi, jön az Urbi.) Ot mëk hogy bëkurjântának. (Ott meg hogy bekurjantanak.)

beszólal 'beszól'

Hât / bëszóllât à bôktër -:- fítek kinyitnyá. (Hât beszólt a bakter – félték kinyitni.) Bëszóllâlok én ide. (Beszólok én ide.)

A *behív* több tulajdonságában eltér a kategória tagjaitól, mintegy átmenetet képez a 2. és 3. kategória között. Leglényegesebb különbség, hogy jelentésszerkezetében 1. Im-ként tárgyat tartalmaz (VALAKIT), ugyanakkor a 2. Im is hangsúlyos, hiszen a folyamat a trajektor felé valósul meg, a trajektor részese a térbeli végpontnak. A trajektor szóbeli utasításának (külső erőhatásának) a következménye a páciens (ez esetben a beszélő) helyváltoztató mozgása.

behív

Miko bërákottunk /a szekërbe/, ákkor az öreg bácsi bëhít, / mëgvendígótt – most is emlékszék mindig rá káposztás tísztá vót és csülkôzs bábél. (Mikor berakodtunk /a szekërbe/, akkor az öreg bácsi behívott, / megvendégelt – most is emlékszek mindig rá: káposztás tészta volt és csülkôs bableves.)

3. kategória

E kategória tartalmazza a legtöbb igekötős igét. Szemantikai szerkezetük az előző két kategóriához képest egy tárggyal egészül ki: az 1. Im a VALAMIT, a 2. Im a VALAHOVA lesz. Az elsődleges figura (trajektor: VALAKI) jelen esetben is cselekvő, erőforrás, de másra irányuló cselekvést hajt végre. A trajektor az ágens, a másodlagos figura (az 1. Im) pedig páciens. Esetükben az ágens maga is helyváltoztató mozgást végez, egy térben és időben mozog a pácienssel (párhuzamosan, néhol a cselekvés végéig, néhol, pl. a *behajít* igénél az elején). A következő szavakat soroltam ide: *bevisz*, *behajít*, *bedug*, *bevet*, *befektet*, *betesz*, *bedömöcsköl* 'betöm, benyomkod', *benyal* 'befogad', *bevág*, *befog*, *befogat*, *betör*. A kategóriához tartozó szavakról elmondható, hogy:

- jelentésszerkezetükben három fontos résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki (trajektor, az 1. Im (VALAMIT) és 2. Im (VALAHOVA), ahol a trajektor energiaátvitelének köszönhető az 1. landmark helyváltoztató mozgása;
- egy bizonyos térbeli horizontális útvonalon haladnak végig;
- kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képeznek le, ahol a kezdőpontot és a végpontot a beszélő perspektívájából értelmezzük;
- az elsődleges figura, a trajektor egyben erőforrás, aki maga végzi a cselekvést;
- a figyelem középpontjában ez a cselekvő (prototipikusan emberi lény) áll;
- a 2. Im (VALAHOVA) olyan nyílással rendelkező, körülhatárolt tér, mely az 1. landmarktól (valamelyest) nagyobb (az 1. Im a 2. Im részévé válik).

Az igekötős igéket a 2. Im (végpont) mentén helyeztem el: a cselekvés térbeli végpontja egyre kisebb, míg a sor végén a prototipikus bent helytől (ház) távol lévő 2. landmarkkal rendelkező igekötős igék szerepelnek (*betör*, *bevág*, *befog*, *befogat*).

A kategória szavainál a *benyal* (jelentésbeli tájszó) és *bedömöcköl* (valódi tájszó) a nyelvjárás sajátos kifejezései, ezért e kettőt valamivel részletesebben taglalom. A többi jelentés megfeleltethető az ÉKSz-ban szereplő jelentésekkel.

bevisz

Hónáp' bëviszëm á órāsho és kíssz! (Holnap beviszem az óráshoz és kész!)

behajít

Hā behāgyító válāmit ā vízbe. (Ha behajítasz valamit a vízbe.)

bedug

Bëgyukuk ā rozsbā. (Bedugjuk a rozsba.)

bevet

/Felesége a hátán viszi a gyereküket/ lészās? – Tëd lë itet! – lészās?, bëvetlek ārogbā! – vízbe – vízbe is! (/Felesége a hátán viszi a gyereküket/ Leszállsz? – Tedd le őt – leszállsz? Bevetlek az árokba! – vízbe – vízbe is!) Bevetyik /huncutságból a legények/ ā tőkét ā kúdbā. (Bevetik /huncutságból a legények/ a tőkét a kútba.)

befektet

Ø pápod bëfektette Ø /gróf/ felesége Ø teknő ālā, āgy ālā. (A papot befektette a gróf felesége a teknő alá, ágy alá.)

betesz

Bëtëszik itet ā ëzébe. (Beteszik őt az izébe.) Tālāt ëty szëget -:- bëtette ā szëget ā zsëbibe. (Talált egy szöget – betette a szöget a zsebébe.) Bëtettem ā hízóbā /a libākat/. (Betettem a hízóba /a libákat./)

A *bedömöcköl* a *begurgulyázik* tájszóhoz hasonlóan sem a Magyar Nemzeti Szövegtárban, sem az ÚMTsz-ban nem szerepel. Az igeikötő nélküli változat a Tájszótárban adatolható, jelentése: nyomkod, gyömöszöl, masszíroz, legfőképpen azonban a masszíroz (dömöckölés = masszírozás) jelentése elterjedt néhány nyelvjárásban (ÚMTsz: 1015). A korpuszban egyértelműen a 'nyomkod, töm' jelentésben használatos. Az igeikötővel való ellátottság vélhetően ugyancsak az irányultság, a végpont (kályha nyílásának) betöltésének, a végcél elérésének profilálódását szolgálja (a kályha a lejegyző, Sima Ferenc kiegészítése). Ebben a szerkezetben valamivel erőteljesebbnek vélem a térjelentést a perfekatív funkcióhoz képest, mivel az útvonal (ösvény) és a végcél profilálódik úgy az ige, mint az igeikötő jelentésében. A *bedömöcköl* eseményszerkezete röviden: a trajektor(ok) kézzel való mozgással tárgya(kat) egy körülhatárolt, kisebb helyre tesz(nek), ami által a hely kitöltődik.

bedömöcköl 'betöm, bedug'

Mindënt ide bëdömöckönëk /bedugnak, betörnek, a kályhāba/. (Mindent ide betömnëk a kályhāba.)

A *benyal* ige az ÉKSz-ban frazémaként szerepel: *benyalja valaki magát valahova*, azaz behízseli magát (ÉKSz: 116). Nyilvánvalóan ez a pejoratív értelem szintén megtalálható az igeikötős ige jelentésében, de a jelentés nem egyezik meg teljesen, mivel a példamondatban befogad értelemben szerepel. Az ige trajektora (a ház) metonimikus: a házban lévő/lakó emberekre utal, akik befogadják a „csavargót”.

Míg az ige (*nyal*) szemantikai szerkezetében nem profilálódik a térjelentés (*nyal VALAMIT*, de nem *VALAHOVA*), addig a *be* igekötő révén a jelentésszerkezet kiegészül egy irányjelentéssel (*benyal VALAHOVA*): a trajektor felé történő folyamat (a házba befelé) irányulását az igekötő adja.

benyal 'befogad'

Csak kölléz éggyik házbo á másigbá, éggyik ház bényálljá, másik kiszárjá -
:- mit csávargó mingyíg, / sosé vágy othonn. (Csak kölléz 'csatangol' egyik házból a másikba, az egyik ház benyalja, a másik kiszarja – mit csavarogsz mindig, sose vagy othonn.)

Az alábbi négy igekötős ige esetében mivel a 2. landmark nem zárt, körülhatárolt tér, s egyre kevésbé konceptualizálódik, azaz a *VALAHOVA* összetevő a háttérbe kerül, az igekötőnél a térjelentés szintén egyre gyengébb. Ezek a lexémák mintegy átmentet képeznek a következő csoporttal, a kettő között átfedések vannak. Megfigyelhető, hogy (a 2. lm révén) minél inkább a háttérbe kerül a térjelentés, annál inkább beszélhetünk az időbeliség, időbeli befejezettség dominanciájáról (a *FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL* séma időben képződik le).

bevág

Jáj, māj hálā fijá vótám māmá. Béváktám á fejem, ásztā sárkábá. (Jaj, majd a halál fia voltam ma. Bevágtam a fejem az asztal sarkába.)

betör

Zörgött á ájtónn, / mājnem bétörte. (Zörgött az ajtón, majdnem betörte.)

befog

Bëfoktá á lovákot. (Befogta a lovakat.)

befogat

Bëfögättá á lovákot, utnännámënt, de nem tálákotot vele. (Befogatta a lovakat, utána ment, de nem találkozott vele.)

Összegezve az A csoport összes lexémájánál a térbeli mozgás erőteljesen jelen van: a trajektor egy háromdimenziós térben egy ösvényen halad végig. Bizonyos kezdőponttól (forrástól) eltávolodó igékről van szó, és a cselekvés a végpont elérésével időben is megszűnik. A végpont (cél) részévé válik a trajektor vagy a tárgy (páciens). Ezért a perfektív funkció a csoporton belül általában a térbeli jelentéssel (tartalmazással) együtt kerül előtérbe, a kettő egyenrangúan fontos (az igekötő az imperfektív temporális viszonytal rendelkező igéket perfektívvé teszi minden esetben).

B) Elvont térjelentéssel rendelkező igekötős igék

A második csoportban a 2. landmark (*VALAHOVA*) egyre erősebb metaforizációja (az ösvény fokozatos háttérbe kerülése), s ezáltal az időbeli végpont előtérbe kerülése figyelhető meg. A *FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL* sémából fontos az elvont irányultság és a *CÉL*, de a végcélnél, azaz 2. landmarknál metaforizáció ment végbe (pl. törvényszék, újság). A *FORRÁS* nem profilálódik a szemantikai szerkezetben. Csupán három igekötős ige található meg e csoportban: *beír*, *bead* (1. 'megjelentet', 2. 'bepere!'), *bejelent*.

A csoport tagjai a következő közös tulajdonságokkal rendelkeznek:

- jelentésszerkezetükben három sematikus figura időbeli viszonya fejeződik ki (trajektor, 1. Im (VALAMIT), 2. Im (VALAHOVÁ));
- egy elvont útvonalon haladnak végig;
- kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képeznek le, ahol a kezdőpontot és a végpontot a beszélő perspektívájából értelmezzük;
- az elsődleges figura, a trajektor egyben erőforrás, aki maga végzi a cselekvést;
- a 2. Im (VALAHOVA) olyan metaforizálódott tér, amelynek az 1. Im (VALAMIT) a részévé válik.

beír

Anyóssodot izs bëirtá. (Anyósodot is beírta.)

bead 'megjelentet', 'bepere'

Mikor én ászit léáttám /elmondta/, mi vót ottán, ászonták, bëággják 'zsrnãbã. (Mikor én azt leadtam, mi volt ott, azt mondták, beadják a zsrnãlba 'megjelentetik folyóiratban'.) Bëággják magát pörrë. (Beadják magát perre.)

bejelent

Ëzënn izs bëjelëntëtem. (Izën 'akkor' is bejelentetem.)

C) Felületi térjelentéssel rendelkező igekötős igék

A C csoportban az igekötő jelentésében egy másik séma is megtalálható. Amant et al. (2006) alapján a TARTALMAZÁS képi séma a FELÜLETET is magába foglalja, ezért a metaforizáció egyik legáltalánosabb jelenségéről van szó. A térjelentés a felület bevonására korlátozódik (a felületen végzett folyamat teljessé, befejezetté válik az igekötő révén), tehát a térbeli irányultság és ösvény, illetőleg a kezdőpont kevésbé jelenik meg ezen igék jelentésszerkezetében. Úgy tűnik, a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémából az időbeli végpont elérése lesz fontos, ez a funkció „öröklődött” tovább. Éppen ezért a befejezett aspektus jelentősebb e csoport szavain belül, s a perfektív funkció mellett az igekötőnek a felület „teljessé tétele” funkciója is jelentős. Azt, hogy a térbeli végcél nem képződik le, az is bizonyítja, hogy a jelentésszerkezet nem tartalmazza a VALAHOVA landmarkot. A korpuszban kis számban képviselik magukat ezen igekötős igék, csak két lexéma található meg: *beken*, *bekormoz*. A csoport közös tulajdonságai a következők:

- jelentésszerkezetükben két résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki (trajektor, 1. Im VALAMIT);
- kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képeznek le, ahol a kezdőpontot és a végpontot a beszélő perspektívájából értelmezzük;
- az elsődleges figura, a trajektor egyben erőforrás, aki maga végzi a cselekvést;
- a figyelem középpontjában ez a cselekvő (prototipikusan emberi lény) áll.

beken

Tukivã bëkente magát /margarinnal/. (Tukival 'zsírral' bëkente magát.)

bekormoz

Korommã jó bëkormoznyi. (Korommal jó bëkormozni.)

D) Térjelentés nélküli igekötős igék

E kategóriában a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma nem tartalmaz sem térjelentést és irányulást, sem tartalmazást, ezért a séma időben értendő, tehát kezdőpont-tartam-végpontként konceptualizálódik. Az igekötő kizárólag perfektív szereppel bír e szerkezetekben. Az ige által megjelenített folyamat az időbeli végpont elérésekor befejeződik (pl. *befejez*, *bevásárol*), vagy az időbeli kezdőpont elérésekor elkezdődik (*begyűjt*, *berúg*). Kevesebb közös tulajdonság állapítható meg, az igék szemantikai szerkezetének egyes résztvevői sem egységesíthetők.

Két kisebb kategória különíthető el a csoporton belül. Mindkét esetben az esemény egésze képződik le, a befejezett aspektus kerül a figyelem előterébe, de a második kategóriánál feltételezem, hogy az igekötő teljesség funkciója (további metaforizáció útján) hozzájárult a specifikus (lexikalizálódott) jelentések kialakulásához (*becsíp*, *berúg* stb.). Ez a feltételezés azonban további, részletes vizsgálatokat igényel.

1. kategória

Az első kategóriába tartoznak azon igekötős igék, melyek jelentésszerkezetében a folyamat időbeli végpontjának (utolsó esetben kezdőpontjának) elérése hangsúlyozódik: *befejez*, *bedöglök*, *begyógyul*, *bealkodik* 'megalkuszik', *begyűjt*.

befejez

Ná most má bēfejezük. (Na most már befejezzük.)

bedöglök

Bedöglök à dob /a cséplőgép dobja/. (Bedöglök a dob.)

begyógyul

Mindēn sebnek bē kő gyógyónyi -:- seb, sebet. (Minden sebnek be kell gyógyulni – seb, sebet.) Ámeggyig be nem gyógyót à kīpe, még à templombà se mehetett, ugy ám! (Ameddig be nem gyógyult a képe, még a templomba se mehetett, úgy ám!)

A *bealkodik* igekötős ige sajátos jelentéssel bír. A Magyar Nemzeti Szövegtár, illetőleg az ÉKSz nem tartalmazza ezen igekötős igét. Az ÚMTsz-ban két jelentése található meg: 1. megalkuszik, 2. beszegődik, beáll valakihez valaminek (ÚMTsz: 980). A nyelvjárásban a megalkuszik jelentésben szerepel, de a szó jelentésének pontosítása további példákat igényel a nyelvjárásból.

bealkodik

Gyurko, házavezető engēmēt, bēalkódunk /az éjjeli sötétben a fosztóból/.
(Gyurko, házavezető engemet, bealkódunk /az éjjeli sötétben a fosztóból/.)

begyűjt

Gyufāt / bēgyojtányi. (Gyufát begyűjtani.)

2. kategória

A taglalt csoport utolsó kategóriájába a lexikalizálódott igekötős igéket soroltam: *bevásárol*, *beér* ('utolér'), *behörpönt*, *beszed* 'berúg', *becsíp*, *berúg*.

A *beszed* ige szintén a nyelvjárás specifikuma, sem az ÉKSz, sem az ÚMTsz nem tartalmazza az igeekötős igét. Jelentésbeli tájszó (a sztenderdben az alakváltozat mást jelent), s jelentésében megegyezik a *berűg* ige jelentésével.

bevásárol

Sokád bēvāsāt /bevásárolt/. (Sokat bevásárolt.)

beér

Csák mennyé, Ándris, én beírlek. (Csak menjél Andris, én beírlek.) Beérték Ápolt. (Beérték Apolt.)

behörpent

Ámikor csēppet' bēhörpentētt /felhajtott a garatra/. (Amikor cseppet behörpentett.)

beszed

Māmá izs bēszēdētt /van a fejében/. (Ma is beszédett.)

becsíp

Sohá rīszēg nem vót, / de ott `ugy /nagyon/ bēcsípētt! (Soha részeg nem volt, de ott úgy becsípett!)

berűg

Keveset ittāk és osztēm bērűktāk ā meleksīktō. (Keveset ittāk és aztán berűgtāk a melegsēgtōl.) Bērűktāk mindēn ēggye. (Berűgtāk minden eggye 'mindenki'). Mindēn ēggye fekűtt ā fōdōnn, ugy bērűktāk. (Minden eggye fekűdt a földōn, úgy berűktāk.)

5. Összegzés

A vizsgálat során a Nyitragerencsér nyelvjárásában megtalálható *be* igeekötős igék jelentésszerkezetét, s az igeekötő funkcióinak bővülését, azaz polyszém jelentéshálózatát szemléltettem. A langackeri modell szerint, valamint a sémák és landmarkok (végcélok) alapján bizonyos csoportok és kategóriák körvonalazódtak, melyekben a prototipikus példánytól, a *bemegy* igeekötős igétől távolodva egyre kevesebb közös tulajdonság volt meghatározható.

Az igeekötős igéket vizsgálva négy fő csoportot tartottam tanácsosnak elkülöníteni. Az első csoport rendelkezik a legtöbb igeekötős igével (25 db), ahol a szemantikai szerkezetben a térjelentés (a végcél elérése, a tartalmazás) és a perfektív funkció a legtöbb esetben azonos mértékben profilálódik. Az igeekötő a jelentésszerkezetben specifikálja a második landmarkot. A következő csoportban, melybe az elvont térjelentéssel rendelkező igéket soroltam (a végcél metaforizációjáról beszélhetünk), csupán 3 példány szerepel. Az e csoporthoz tartozó igéknél (*beír*, *bead*, *bejelent*) a tartalmazás már kissé háttérbe kerül a befejezett aspektushoz képest. A legkevesebb ige (*beken*, *bekormoz*) a C csoportban adatható, melyben az igeekötő a landmark további metaforizációja útján a teljesség, a felület bevonásának kifejezését is szolgálja. Az igeekötő az utolsó, D csoportban már kizárólag perfektív funkcióval bír: az igék (11 db) által leképezett folyamat befejeződésének vagy kezdetének időbeli határpontját adja meg.

Külön figyelmet szenteltem egyes, a nyelvjárásban előforduló sajátos igekötős igéknek. A *bekurjant*, *beszólal*, *bealkódik* lexémák a korpuszban valódi névbeli tájszókként határozhatók meg, míg a *beszed* és *benyal* jelentésbeli tájszavak. A valódi fogalmi tájszavak közül vizsgáltam a *begurgulyászik* és *bedömöcsköl* szavak jelentését. Elmondható, hogy az alkalmazott modell lehetővé teszi ezen jelentésspecifikumok részletes leírását, mindazonáltal az igekötő további konstrukcióbeli elemzése pontosítani fogja a kutatási eredményeket.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Collegium Talentum tehetséggondozó program, valamint az egyetemi UGA-projekt támogatásával készült. Köszönöm névtelen bírálóimnak az alapos munkát és a segítő megjegyzéseket, melyek vizsgálataim továbbgondolására ösztönöznek.

Hivatkozások

- Amant, Robert St. – Clayton T. Morrison – Yu-Han Chang – Wei Mu – Paul R. Cohen – Carole Beal 2006. *An Image Schema Language*. Kézirat. <http://www.dtic.mil/docs/citations/ADA458943> (2013. 10. 10.).
- Boogaart, Ronny – Theo Janssen 2007. Tense and aspect. In Dirk Geeraerts – Hubert Cuyckens (szerk.) *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. OUP USA Oxford Handbooks in Linguistics. 804–828.
- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In Frank Brisard (szerk.) *Grounding: The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. XI–XXXII.
- Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A Magyar Nyelvjárások Atlasza*. Vol. I–VI. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- D. Máta Mária 2003. Szófajttörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 393–429.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlatja. *Magyar Nyelv* 2004/1:15–42.
- É. Kiss Katalin 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 2005/4:420–435.
- [ÉKSz] Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Geeraerts, Dirk – Dirk Speelman 2010. Heterodox concept features and onomasiological heterogeneity in dialects. In Dirk Geeraerts – Gitte Kristiansen – Yves Peirsman (szerk.) *Advances in Cognitive Sociolinguistics*. Berlin, Boston: De Gruyter. 23–39.
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Iglai Edit 2012. *Kognitív nyelvészet és dialektológia: Kísérlet a kognitív megközelítés nyelvjárási lexikológiájában való alkalmazására*. Kézirat.
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igekötők*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az igekötők. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 475–480.
- Kiss Jenő (szerk.) 2003. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Kristiansen, Gitte – René Dirven (szerk.) 2008. *Cognitive Sociolinguistics. Language Variation, Cultural Models, Social Systems*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. (Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII). Budapest: Akadémiai Kiadó. 17–58.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: University Of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar: Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2000. *Grammar and Conceptualization*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Páll László 1999. *A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. Kolozsvár: Babes-Bolyai Tudományegyetem.
- Pátrovics Péter 2002. Néhány gondolat a magyar igeekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőségjelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. *Magyar Nyelvőr* **2002/4**:481–489.
- Peredy Márta 2010. Az ige-igeekötő sorrend a Jókai-kódexben. Előadás. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI. 2009. október 14-15. Szeged. <http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz.html> (2014. 1. 15.).
- Péter Mihály 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* **2008/1**:1–11.
- Sándor Anna 2004. *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Sándor Anna 2007. Ebben az évben lenne kilencvenéves Sima Ferenc. *Magyar Nyelv* **2007/3**:351–354.
- Szelid, Veronika – Dirk Geeraerts 2008. Usage-based dialectology: Emotion concepts in the Southern Csango dialect. *Annual Review of Cognitive Linguistics* **6**:23–49.
- Szili Katalin 2005a. A be igeekötő jelentésváltozásai I. *Magyar Nyelvőr* **2005/2**: 151–164.
- Szili Katalin 2005b. A be igeekötő jelentésváltozásai II. *Magyar Nyelvőr* **2005/3**: 282–299.
- Takács Edit 2012. A progresszív jelentéstartalom konstruálásának sajátosságai a magyarban. *Magyar Nyelvőr* **2012/3**:325–335.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igeekötős igeről. *Magyar Nyelv* **2005/1**:27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *A kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében. *Magyar Nyelv* **2011/3**:257–276.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. Az igeekötő + ige szerkezet szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények* **109**:187–226.
- [ÚMTsz] B. Lőrinczi Éva (szerk.) 1979. *Új magyar tájszótár*. Vol. 1. A-D. Budapest: Akadémiai Kiadó.

A szerzőről

Tóth Katalin a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének doktoranduszhallgatója. Elsősorban dialektológiai és kognitív szemantikai kutatásokat végez, illetőleg a két tudományág módszertanának egymást kiegészítő alkalmazását végzi el.

Elérhetősége: katarina.tothova@ukf.sk